

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.07:159.942.5:364.628-053.6 (045)

DOI 10.24195/2414-4665-2023-2-14

Бахтіяр Атаханов,

аспірант кафедри теорії та методики практичної психології,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»,

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1078-7092>

Олексій Чебикін,

доктор психологічних наук, професор,
дійсний член Національної академії педагогічних наук України,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»,

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, Україна,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7905-2708>

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ОСОБИСТІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЯК ВІРОГІДНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ В МОЛОДІ

Дослідження присвячено проблемі пізнання психологічних особливостей кризового стану молоді. На основі отриманих результатів уточнено розуміння змісту психологічної кризи, а саме як відносно тривалого перехідного незадовільного психоемоційного стану напруження, що може проявлятися з певною періодичністю при пошуку можливості подолання життєвих перешикод та призводити до спаду або нової активізації психічної діяльності. Описані теоретико-методологічні підходи до пізнання специфіки психологічної кризи на рівні прямих та опосередкованих моделей. Узагальнені як зовнішні, так і внутрішні ознаки її характеристики та фактори, що викликають кризовий стан. Побудовано опитувальник дослідження ключових ознак психологічного змісту кризи на рівні оцінки високих, середніх та низьких значень за показниками частоти її виникнення, тривалості дії, стану емоційної напруженості та впливу на життєдіяльність. Залучено до дослідження також комплекс методик вивчення емоційно-особистісних особливостей. На основі емпіричних досліджень показано, що кризовий стан у молоді фіксується на низькому рівні прояву в 39%, на середньому рівні прояву – в 45% та високому – у 16%. Встановлено, що кризові стани в молоді детермінуються різними комплексами емоційно-особистісних особливостей, серед яких провідними виступають невротичність, депресивність, психологічне вигорання та тривожність.

Ключові слова: ознаки, рівні, фактори кризи, емоційно-особистісні особливості.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми.

Узагальнюючи різні дослідження (Титаренко, 1998; Моргун, 2016; Бринза, 2016 та інші), ми встановили, що психологічні особливості кризи в людини вивчають переважно у двох напрямках. По-перше, опосередкованому (Чайкіна, 2017; Саннікова, 2015; Варбан, 2010 та інші), коли вивчають різні незадовільні психологічні стани, пов'язані з тривожністю (Sarason 1978), депресією, агресією (Beck, 1961; Vogel, 2019 та інші), невротичністю (Horney, 1994), стресом (Selye, 1987). По-друге, це дослідження, у яких з'ясовується спроба дослідити психологічну кризу цілеспрямовано як певний специфічний психоемоційний стан людини. В останньому випадку автори представляють свої теоретичні моделі її пізнання, а також визначають специфічні ознаки для поглибленого аналізу. Узагальнюючи ці та інші дослідження, все ж можна говорити, що переважна більшість фахівців підходить опосередковано до пізнання психологічних криз.

Щодо методологічних основ пізнання психологічної кризи, то, як свідчить аналіз, найбільш опрацьованими концептуальними моделями в їх розумінні можна виділити ті, що сформувався в теоріях періодизації розвитку людини (Erickson, 1993; Elkonin, 1971 та інші). У даному випадку мова йде про досить чітке теоретико-методологічне та емпіричне підтвердження характерних психологічних ознак криз, які виникають протягом різних вікових періодів життя людини. Ключовими механізмами, що описують дані кризи, виступають як інтенсивний психофізіологічний розвиток з однієї сторони, так відставання в психологічному розвитку з іншої. Крім вище наведеного підходу, також існують більш опрацьовані теорії, які прямо чи опосередковано пояснюють соціально-психологічну природу кризи, як втрату власних психічних можливостей у дуже значущій для людини сфері (Сінельнікова, 2014). Не менш актуальними є концепції, які описують психологічні механізми розвитку та функціонування

психоемоційних, когнітивних та інших особливостей криз, пов'язаних із напруженою діяльністю людини. У даному випадку мова може йти про концепції та теорії, що пояснюють природу стресу (Morin, 1993), емоційного виснаження (Жогно, 2009) та інші.

У продовження слід зазначити, що таке уточнення теоретичних підходів може ще базуватися на характеристиках ознак, які описують психологічну природу кризового стану. Як показали подальші дослідження, спроби описати чи систематизувати ознаки психологічної кризи спостерігаються в різних дослідженнях (Berger, 1966; Яцина, 2023 та інші). Їх аналіз дає підставу виділити кілька ключових ознак, що проявляються на різному рівні в змісті даного стану. Одні дослідники в якості ознак, що можуть характеризувати психологічну кризу, виділяють перш за все різні емоційні особливості особистості як за модальністю, так й інтенсивністю їх вираження та тривалістю прояву. До останніх, як зазначалося вище, можуть відноситися певні стани тривоги, депресії, фрустрації, психоемоційної невротизації чи збудження та інші. Одні автори (Holsti, 1978) акцентують увагу на таких ознаках психологічної кризи, що дезорієнтують (паралізують) психічну діяльність людини, тобто знижують усвідомлення в орієнтації, функціонуванні різних когнітивних процесів. У такому випадку мова може йти про втрату певних елементів свідомості, чутливості, сенсорики. Інші фахівці (Lewin, 1951) переважно акцентують увагу на соціально-психологічних ознаках поведінки особистості при її взаємодії з оточуючим світом. В останньому випадку мова йде про певні психологічні бар'єри, що утруднюють соціальну взаємодію з іншими в межах внутрішнього та зовнішнього життєвого простору, протиріч, перешкод та призводять до психоемоційного кризового стану. Щодо такої ознаки, як тривалість, то вона може бути відносною, короткостроковою та довгостроковою. Існують дані (Поспелова, 2022), що до ключових ознак кризи слід віднести прояв таких особливостей у психіці, пов'язаних із пониженням, порушенням, погіршенням, виснаженням та іншими функціями, що можуть призвести до її блокування.

Важливо також відзначити, що при пізнанні психологічних криз необхідно враховувати фактори, які їх викликають. Аналіз різних досліджень (Кондрицька, 2015; Cheban, Chebykin, Plokhikh, Massanov, 2020) засвідчив, що всі їх можна умовно поділити на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх слід віднести психологічну неготовність, погіршення стану здоров'я, морально етичні цінності, соціально-психологічні принципи. До зовнішніх – чисельні життєві перешкоди у формі екстремальних, екологічних, військових, епідеміологічних, руйнівних, медіаінформаційних та інших обставин, що виникають на шляху досягнення певної мети діяльності (Ракицкая, 2018).

Як ми бачимо, проблема пізнання психологічних криз розглядається в різних аспектах і напрямках. У той же час ключовим моментом у цьому процесі, очевидно, має стати відносно чітке розуміння її пси-

хологічного змісту. Виходячи з наших досліджень, можемо виділити два підходи до розуміння психологічного змісту кризи. Перший пов'язаний з напрямком незадовільного стану особистості, проявом депресії, фрустрації, вигорання, стресу (Lazarus, 1984). Другий пов'язаний із визначенням ознак кризового стану, які можуть його характеризувати. Спираючись на ці та інші дослідження, у своїй роботі ми будемо розглядати психологічну кризу як відносно тривалий, перехідний, незадовільний психоемоційний стан напруги, що може проявлятися з певною періодичністю при пошуку можливості подолання життєвих перешкод та призводити до спаду або нової активізації психічної діяльності. Перевага запропонованого визначення в тому, що воно, по-перше, розглядає психологічну кризу як відносно тривалий перехідний, незадовільний психоемоційний стан напруження. По-друге, характеризує неможливість у певних життєвих періодах подолання перешкод, що виникають в особистості. По-третє, призводить як до спаду психічної діяльності, тобто її деморалізації, так і активізації внаслідок визначення нового шляху в діяльності.

Мета та завдання. Робота спрямовувалася на дослідження особливостей прояву специфіки психологічних криз та емоційних особливостей у молоді. Для досягнення мети вирішувались наступні завдання: по-перше, уточнити основні теоретичні підходи до пізнання психологічного змісту криз, їх видів, ознак та факторів, що їх обумовлюють; по-друге, здійснити комплексне дослідження з виявлення прояву тенденцій у домінуючих видах криз та особистісних особливостей у молоді.

Методи дослідження. У роботі використано такі теоретичні методи, як аналіз, узагальнення й систематизація літератури та емпіричних даних відносно пізнання змісту психологічної кризи.

Для розв'язання поставлених задач у роботі також використовувалася розроблений опитувальник кризовості, який складався з 44 питань, спрямованих на пізнання даного стану, що дозволяв визначити та кількісно оцінити враженість кожного показника. На основі складення вищенаведених первинних даних визначався середній інтегративний показник кризовості (П5). *Примітка. ⁽¹⁾ – тут і надалі показники можуть представлятися в скороченому вигляді.*

Останній формувався на основі даних частоти її прояву (П4): не виникало – 1 бал, рідко – 2 бали, часто – 3 бали; тривалості (П3): до 10 днів – 1 бал, від 11 до 30 днів – 2 бали, від 30 днів – 3 бали; стану напруги (П2): низько – 1 бал, середньо – 2 бали, високо – 3 бали; впливу кризи на життєдіяльність (П1): не впливав – 1 бал, середньо – 2 бали, сильно – 3 бали. Для дослідження особистісних особливостей також використовувалися: опитувальник шкали тривожності, запропонований Спілбергером – Ханінім, для оцінки тривожності (П6); шкала депресії (Веск, 1961) для оцінки депресії (П7); опитувальник Маслач, Джексон (Водопьянова, 2001) для оцінки вигорання (П8); опи-

тувальник для діагностики якості життя, запропонований ВОЗ (П9); Фрайбурзький опитувальник (Крылов, 1995) для діагностики невротичності (П10), агресивності (П11), депресивності (П12), дратливості (П13), товариськості (П14), врівноваженості (П15), реактивності (П16), сором'язливості (П17), відкритості (П18), екстра-інтровертності (П19), емоційної лабільності (П20), маскулітності – фемінізму (П21). Для статистичної обробки використовувалась програма “SPSS” (версія 23.0).

Дослідженням було охоплено студентську молодь 17–22 років загальною кількістю 103 особи.

Результати. Результати емпіричного дослідження психологічних ознак кризового стану дозволили на основі первинних та середніх даних на загальній вибірці обстежених виділити три групи молодих людей за інтегральним показником кризовості (П5): перша група, у кого відмічається низький стан прояву криз (39%); друга група із середнім станом прояву (45%) і третя група, у кого вона є високою (16%), (див. рис. 1).

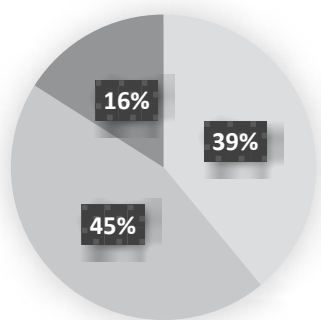

Рис. 1. Розподіл обстеженої вибірки молоді за проявом кризового стану у відсотках

Таблиця 1

Статистично достовірні відмінності між групами обстежених, які мають високий, середній та низький рівень прояву кризи за інтегративним показником

П-к	П5					
	Групи					
	1 -	2	1 -	3	2 -	3
x	9,8	16,6	9,8	22,6	16,6	22,6
x ²	0,3	0,4	0,3	0,5	0,4	0,5
Me	10,1	16,6	10,1	21,8	16,6	21,8
Mo	11,5	14,8	11,5	20,5	14,8	20,5
	t = 13,7		t = 21,1		t = 8,8	
	P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01	

Зазначені відмінності інтегративного показника (П5), що характеризували різні рівні його прояву в групах молоді, надалі підтвердили їх диференціювання груп на рівні статистично достовірних відмінностей (P ≤ 0,01) (див. табл. 1). Найбільш вираженою за ним є різниця між першою та третьою групами (t₁₋₃ = 21,1; P₁₋₃ ≤ 0,01) і менш вираженою – між другою та третьою групами (t₂₋₃ = 8,8; P₂₋₃ ≤ 0,01). Тобто ми можемо говорити, що попередній поділ на вказані групи на основі первинних та середніх даних підтвердив наше припущення на явність відмінностей прояву кризи, яка чітко диференціює обстежених за діагностованими рівнями.

Переходячи до аналізу прояву показника частоти виникнення кризи (П4) досліджуваних у виділених нами групах, можемо побачити (див. табл. 2), що найбільш вираженою вона є між першою та третьою групами (t₁₋₃ = 19,5; P₁₋₃ ≤ 0,01) і менш вираженою – між другою та третьою групами (t₂₋₃ = 10,4; P₂₋₃ ≤ 0,01). Тобто в цьому випадку ця ознака частоти виникнення кризи теж чітко диференціює у вказаних випробуваних.

Таблиця 2

Статистично достовірні відмінності між групами обстежених, які мають високі, середні та низькі значення за показниками частоти виникнення кризи, тривалості дії кризи, стану емоційної напруги, впливу кризи на життєдіяльність

П-к	П1						П2					
	Групи						Групи					
	1 -	2	1 -	3	2 -	3	1 -	2	1 -	3	2 -	3
x	8,6	16,2	8,6	22,3	16,2	22,3	8,1	15,0	8,1	22,8	15,0	22,8
x ²	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4
Me	9,0	16,0	9,0	21,0	16,0	21,0	9,0	13,5	9,0	22,0	13,5	22,0
Mo	8,0	19,0	8,0	21,0	19,0	21,0	10,0	12,0	10,0	22,0	12,0	22,0
	t = 13,7		t = 20,3		t = 0,6		t = 10,7		t = 23,7		t = 11,0	
	P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		н/з		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01	
П-к	П3						П4					
	Групи						Групи					
	1 -	2	1 -	3	2 -	3	1 -	2	1 -	3	2 -	3
x	6,7	14,0	6,7	23,5	14,0	23,5	16,2	21,2	16,2	25,7	21,2	25,7
x ²	0,4	0,4	0,4	1,0	0,4	1,0	0,3	0,2	0,3	0,4	0,2	0,4
Me	7,0	14,0	7,0	23,0	14,0	23,0	16,0	21,0	16,0	25,0	21,0	25,0
Mo	10,0	11,0	10,0	21,0	11,0	21,0	18,0	22,0	18,0	24,0	22,0	24,0
	t = 13,1		t = 17,5		t = 9,4		t = 14,2		t = 19,5		t = 10,4	
	P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01	

Подальший аналіз відносно показника (П3) тривалості дії криз (див. табл. 2) свідчить, що найбільшу вираженість вона має між першою та третьою групами ($t_{1-3} = 17,5$; $P_{1-3} \leq 0,01$) і менше прослідковується між першою та другою групами ($t_{2-3} = 9,4$; $P_{2-3} \leq 0,01$). Але, як ми бачимо, її ознаки тривалості дії кризи все ж такі, що чітко диференціюють вказані групи. Розглядаючи показник (П2) стану напруги, виходячи з представлених результатів у цій же таблиці, можемо констатувати статистично достовірні відмінності між виділеними підгрупами. Найбільша вираженість відмічена тут між першою та третьою групами ($t_{1-3} = 23,7$; $P_{1-3} \leq 0,01$) і менш виражена між першою та другою групами ($t_{1-2} = 10,7$; $P_{1-2} \leq 0,01$). Останнє теж підтверджує таку диференціацію груп за даним показником.

Переходячи до останнього показника, що характеризує стан негативного впливу кризи на життєдіяльність (П1), також виявлені статистично достовірні відмінності між виділеними підгрупами (див. табл. 2). Суттєво вони виражені між першою та третьою групами ($t_{1-3} = 20,3$; $P_{1-3} \leq 0,01$) і менш відмічені між другою та третьою групами ($t_{2-3} = 0,6$; $P_{2-3} \leq 0,01$). Тут, як ми бачимо, ознака негативного впливу кризи на життєдіяльність теж диференціює виділені групи.

Виходячи з вище наведених результатів, можемо говорити, що як за середніми значеннями, так і за статистично достовірними найбільша різниця між інтегральним показником кризовості та його складовими виявилася між першою та третьою групами, а саме

в тих досліджуваних, у кого вона фіксується за низьким та високим рівнями. З нашої точки зору, така ситуація є закономірною, враховуючи різні рівні прояву діагностованих показників.

У цілому аналіз отриманих результатів за показниками, що характеризують як інтегрований показник кризи, так і його складові, підтвердив можливість їх чіткого диференціювання у виділених груп молоді.

Подальший аналіз був спрямований на вивчення специфіки прояву емоційно-особистісних особливостей як вірогідних детермінант кризи між першою та третьою групами випробуваних (за інтегрованим показником, тобто високим та низьким рівнями його прояву). Як засвідчили результати дослідження (див. табл. 3), тут встановлені достовірні відмінності між діагностованими емоційно-особистісними особливостями за показником депресивності (П7) ($t = 2,7$; $P \leq 0,01$), якості життя (П9) ($t = 4,4$; $P \leq 0,01$) та маскулінності – фемінізму (П21) ($t = 3,5$; $P \leq 0,01$), а також вигорання, невротичності, дратливості, агресивності, товариськості, врівноваженості, реактивності, відкритості, емоційної лабільності. Суттєву тенденцію до розбіжності проявили такі особистісні особливості, як тривожність, депресивність, сором'язливість, екстраінтравертність та інші.

Тобто можна говорити, що в даному комплексі показників емоційно-особистісних особливостей, які можуть виступати певними детермінантами в прояві кризового стану, наведені є найбільш вірогідними.

Таблиця 3

Статистично достовірні відмінності між визначеними групами досліджень за показниками емоційно-особистісних особливостей

П-к Групи	П6		П7		П8		П9		П10		П11	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
х	41,9	39,5	14,3	20,7	19,1	21	0,7	0,6	6,3	7	4,9	5,1
х ²	0,7	1,1	1,3	2,2	0,5	0,7	0,0	0,0	0,3	0,3	0,2	0,4
Me	42,0	38,0	12,0	17,0	19,3	20,0	0,7	0,6	7,0	8,0	5,0	5,0
Mo	44,0	38,0	8,0	14,0	19,3	18,7	0,7	0,7	8,0	8,0	5,0	5,0
	t = 1,8		t = 2,7		t = 2,3		t = 4,4		t = 1,7		t = 0,5	
	н/з		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		P ≤ 0,01		н/з		н/з	
П-к Групи	П12		П13		П14		П15		П16		П17	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
х	5,9	6,7	5,9	6	4,1	4,2	5,8	5	5,2	4,8	6,4	7,2
х ²	0,3	0,3	0,3	0,4	0,2	0,4	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,3
Me	6,0	7,0	7,0	6,5	4,0	5,0	6,0	4,5	5,0	5,0	6,0	7,0
Mo	4,0	8,0	7,0	7,0	3,0	2,0	6,0	4,0	4,0	5,0	6,0	7,0
	t = 1,8		t = 0,2		t = 0,3		t = 1,9		t = 0,9		t = 2,3	
	н/з		н/з		н/з		н/з		н/з		P ≤ 0,01	
П-к Групи	П18		П19		П20		П21					
	1	2	1	2	1	2	1	2				
х	6,8	7,2	5,2	4,3	6,1	6,7	3,5	2,3				
х ²	0,2	0,3	0,2	0,3	0,2	0,3	0,2	0,2				
Me	8,0	8,0	5,0	4,0	7,0	7,0	3,0	2,0				
Mo	8,0	8,0	4,0	4,0	7,0	8,0	3,0	1,0				
	t = 1,1		t = 2,4		t = 1,3		t = 3,5					
	н/з		P ≤ 0,01		н/з		P ≤ 0,01					

Примітка: н/з – незначний показник

Для того, щоб підтвердити чи спростувати важливість наведених показників емоційно-особистісних особливостей як вірогідний детермінант кризового стану, нами був здійснений кореляційний аналіз. При цьому ми припускали: якщо будуть встановлені між визначеними особистісними особливостями в обстежених групах тісні зв'язки, то це виступить також аргументом у їх важливості як детермінант.

Розглядаючи окремо структуру кореляційних зв'язків у групі з низьким рівнем кризи, ми встановили, що тут домінує за кількістю взаємовідношень з іншими показниками депресивність із середнім рівнем її прояву (див. табл. 4). Остання корелює з високим рівнем невротичності та середнім рівнем агресивності, дратливості, реактивності, сором'язливості, відкритості та емоційної лабільності (на рівні $P \leq 0,01$).

Другу позицію сформували нібито дві плеяди: невротичність (П10) із високим її рівнем прояву, що мала зв'язки з високим рівнем агресивності; із середнім рівнем депресивності, дратливості, реактивності, сором'язливості, відкритості, емоційної лабільності (на рівні $P \leq 0,01$). Слід зазначити, що показник агресивності (П11) ще в продовження тут отримав кореляційні взаємозв'язки з депресивністю, дратливістю, реактивністю, сором'язливістю, відкритістю, екстра-інтровертністю та емоційною лабільністю (на рівні $P \leq 0,01$).

Розглядаючи дані в групі, що має за інтегративним показником високий рівень прояву психологічної кризи, у структурі кореляційних зв'язків ми виділили дві провідні плеяди. Перша формується з показника депресивності (П7) (див. табл. 5) з високим рівнем,

що корелює з аналогічними значеннями вигорання, невротичності, агресивності, сором'язливості, а також середніми значеннями депресивності, дратливості, реактивності, відкритості та емоційної лабільності (на рівні $P \leq 0,01$). У свою чергу, агресивність (П11) із середнім значенням ще корелює з високим значенням сором'язливості; середнім значенням депресивності, дратливості, врівноваженості, реактивності, відкритості, екстра-інтровертності, емоційної лабільності та низьким значенням маскулізму – фемінізму (на рівні $P \leq 0,01$). Наступна плеяда формується на основі зв'язків показника вигорання (П8) з високим значенням, який корелює з відповідним проявом невротичності, агресивності, сором'язливості; середнім – депресивності, дратливості, товариськості, відкритості та емоційної лабільності (на рівні $P \leq 0,01$), а також показника невротичності (П10) з високим значенням, що корелює з відповідними значеннями агресивності, сором'язливості; середніми значеннями депресивності, дратливості, реактивності, відкритості, екстра-інтровертності та емоційної лабільності (на рівні $P \leq 0,01$).

Пояснюючи отримані результати, ми можемо говорити, що як у першому, так і в другому випадку виявлені кореляційні плеяди фактично охоплюють переважну більшість показників особистісних особливостей, групуючи їх на основі ніби домінуючих. Якщо в групі з низьким проявом кризи до провідних особистісних особливостей можна віднести невротичність, депресивність, а також агресивність, то, на відміну від вище наведеного в групі з високим рівнем прояву психологічної кризи, домінуючими в структурі коре-

Таблиця 4

Кореляційні взаємозв'язки досліджуваних за показниками емоційно-особистісних особливостей у групі з низьким рівнем прояву кризи

П-к	П6	П7	П8	П9	П10	П11	П12	П13
П5					.278*			
П6	1			.519**				
П7		1	.435**		.629**	.525**	.766**	.383**
П8			1				.284*	
П10					1	.450**	.655**	.444**
П11						1	.523**	.378**
П12							1	.567**
	П14	П15	П16	П17	П18	П19	П20	П21
П7			.411**	.673**	.317*		.776**	
П8	.331*			.279*	.305*			
П9		.496**				.337*		.435**
П10			.278*	.613**	.284*		.694**	
П7			.531**	.355**	.412**	.337*	.536**	
П8			.407**	.646**	.429**		.850**	
П9			.418**	.405**	.458**	.507**	.536**	
П10	1	.311*		.294*		.301*		
П11		1						.560**
П12			1	.321*		.306*	.348*	
П13				1	.389**		.668**	
П14					1	.373**	.515**	
П15						1		.443**

Примітка: рівні статистичної значущості: * – $\rho \leq 0,05$; ** – $\rho \leq 0,01$

Кореляційні взаємозв'язки досліджуваних показників емоційно-особистісних особливостей у групі з високим рівнем прояву кризи

П-к	П6	П7	П8	П9	П10	П11	П12	П13
П7		1	.820**		.770**	.724**	.742**	.421*
П8			1		.737**	.665**	.656**	.459**
П9				1				.427*
П10					1	.804**	.921**	.726**
П11						1	.792**	.712**
П12							1	.729**
	П14	П15	П16	П17	П18	П19	П20	П21
П6		.492**						.391*
П7			.490**	.654**	.610**		.753**	
П8	-.371*			.629**	.574**		.661**	
П9	.574**	.623**	.620**			.625**		.759**
П10			.485**	.717**	.771**	.343*	.918**	
П11		.461**	.672**	.622**	.668**	.473**	.818**	.399*
П12			.491**	.760**	.772**	.433*	.914**	
П13		.388*	.493**	.471**	.565**	.566**	.784**	.364*
П14	1	.482**				.515**		.553**
П15		1	.526**			.589**		.532**
П16			1	.449**	.471**	.471**	.584**	.454**
П17				1	.728**		.763**	
П18					1	.435*	.799**	
П19						1	.430*	.426*

ляційних взаємозв'язків теж виходить депресивність, але з дещо іншими рівнями прояву та зв'язками з емоційно-особистісними особливостями.

Відмінності, які можуть диференціювати специфіку вірогідних детермінант кризового стану, емоційно-особистісними особливостями вказаних груп виступають певні середні значення рівнів їх діагностованих показників. В останньому випадку ми можемо говорити про відмінності між високими та низькими проявами кризового стану. Так, у групі з високим рівнем – це вигоряння високого рівня, а у представників другої – це вигоряння середнього рівня. Таким чином, виходячи з отриманих результатів, ми бачимо, що є певні передумови для того, щоб припустити, що саме останні емоційно-особистісні особливості та їхні взаємозв'язки є важливими в детермінації кризового стану.

В аспекті поглибленого подальшого аналізу нами було проведено ще факторний аналіз на загальній виборці, при цьому ми припускали: якщо за його даними будуть підтверджені вище наведені показники, що мали відповідні зв'язки між собою, то це дасть нам можливість переконатися в їх вагомості як в аспекті диференціювання груп, так і у вірогідних особистісних детермінант.

Щоб підтвердити наше судження, ми провели факторний аналіз з обертанням Varimax на загальній виборці (див. табл. 6). На основі останнього встановлено, що провідним, яке може характеризувати й тим самим обумовлювати кризовий стан, умовно названий нами фактор емоційної нестабільності (35%), що характеризується проявом депресивності, невротичності, агресивності, дратливості, реактивності,

сором'язливості, відкритості, емоційної лабільності. Другий фактор (18%), який ми назвали соціальною збалансованістю, формується за рахунок тривожності, якості життя, товарищескості, врівноваженості, екстраінтровертності, маскулізму – фемінізму. Третій фактор (11%), названий нами емоційним виснаженням, характеризується кризою та станом вигоряння.

Таблиця 6

Факторний аналіз

П-к	F1	F2	F3
	35%	18%	11%
П5			0,731
П6		0,651	
П7	0,807		
П8			0,612
П9		0,69	
П10	0,845		
П11	0,804		
П12	0,905		
П13	0,723		
П14		0,609	
П15		0,76	
П16	0,567		
П17	0,761		
П18	0,689		
П19		0,603	
П20	0,928		
П21		0,717	

Примітки: F1 – чинник психологічного благополуччя; F2 – чинник соціальної підтримки; F3 – чинник емоційного виснаження

Таким чином, можна простежити, що дійсно психологічна криза детермінується комплексом різних емоційно-особистісних особливостей, серед яких, за даними факторного аналізу, провідними комплексами, які об'єднують різні особистісні особливості, можуть бути депресивність, тривожність, а також вигоряння. Безумовно, що зазначені особливості при необхідності здійснення профілактичної та корекційної роботи (Chebykin, Vedny, Karwowski, 2008) повинні враховувати також дані попереднього кореляційного аналізу та індивідуальних і середніх значень при груповому та індивідуальному підході його здійснення.

Обговорення. В якості дискусійних питань при обговоренні отриманих результатів можна відмітити висвітлену в роботі позицію відносно змісту психологічної кризи у двох аспектах. По-перше, як стану особистості, що може характеризуватися частотою, тривалістю та впливом кризи на життєдіяльність. По-друге, як певного стану, що може характеризуватися різними емоційно-особистісними особливостями. У нашому дослідженні ми враховували як відповідні рівні, ознаки, так і емоційно-особистісні особливості, визначаючи їхню єдність при аналізі криз. Таке розуміння певною мірою доповнює дослідження (Моргун, 2016; Holsti, 1978 та інші) в аспекті більш комплексного підходу до визначення психологічного змісту кризи.

Важливою є також проблема не тільки прояву докризового стану, а також відповідних факторів, які його обумовлюють. У цьому випадку можна говорити про зовнішні на рівні певних екологічних, епідеміологічних, економічних, військових, соціально-психологічних та інших факторів. Щодо внутрішніх, то останні, очевидно, більш пов'язані з певними проблемами психоемоційного стану особистості. Такі позиції певною мірою оптимізують наведені фактори, які аналізуються в інших дослідженнях (Чайкіна, 2017; Варбан, 2010 та інші).

Виявлені тенденції пізнання докризових станів ускладнюються у зв'язку з ще недостатньо сформованими концептуальними підходами відносно пізнання психологічної їх природи. Водночас можна констатувати досить значну теоретико-методологічну основу при пізнанні різних ознак, що характеризують кризові стани. Наприклад, теорії стресу, теорії депресивності стану, теорії емоційного вигоряння та багато інших. На відміну від досліджень (Erickson, 1993; Elkonin, 1971 та інші), ми зосереджували увагу на ознаках кризи з урахуванням емоційно-особистісних її детермінант.

До проблемного питання слід віднести недостатній арсенал спеціальних методів діагностики кризового стану. В аспекті вище наведеного можна говорити про необхідність комбінування як прямих методів оцінки кризового стану, так і окремих його ознак на емоційно-особистісних та інших рівнях. Саме такий підхід був нами використаний завдяки підготовці спеціального опитувальника, який дозволив виявляти інтегративний показник кризи та його ознаки: частоту, тривалість напруги та вплив на життєдіяльність. У цьому аспекті запропонований нами підхід є більш комплексним, на

відміну від деяких досліджень (Berger, 1966; Яцина, 2023 та інші).

Проведене дослідження засвідчило можливості диференціювання осіб за проявом кризового стану, переважно між високим та низьким її рівнями. Щодо особистісних та специфічних ознак, які можуть обумовлювати кризовий стан, то тут, виходячи з наведених достовірних відмінностей між діагностованими показниками та подальшим кореляційним, а також факторним аналізом, фіксується позиція про те, що такий кризовий стан може детермінуватися комплексом різних ознак, серед яких, виходячи з даної вибірки обстежених, провідними можуть бути депресивність, агресивність, вигоряння та інші.

Висновки:

1. Показано, що проблема дослідження психологічних основ кризового стану є достатньо актуальною. У той же час вона залишається недостатньо розробленою. Пов'язано це, перш за все, з тим, що процес уточнення розуміння психологічного змісту кризи, теоретико-методологічних підходів до розуміння їх механізмів ще не достатньо розкритий. Водночас, спираючись на існуючі напрацювання, можна розглядати психологічну кризу як відносно тривалий, перехідний, незадовільний психоемоційний стан напруги, що може проявлятися з певною періодичністю при пошуку можливості подолання життєвих перешкод та призводити до спаду або нової активізації психічної діяльності.

2. Виділено основні підходи до пізнання психологічної специфіки кризового стану: на рівні спеціальних теоретичних моделей, а також на рівні використання опосередкованих концептуальних підходів до аналізу різних ознак та особистісних особливостей кризового стану.

3. На основі емпіричних досліджень було виділено три групи молоді, що диференціювалися за рівнем прояву кризи (високий 16%, середній 45%, низький 39%).

4. Показано, що як за інтегральним показником прояву кризи, так і за його складовими вказані групи чітко та статистично достовірно відрізняються.

5. Розкрито, що є певна аналогічна тенденція диференціювання вказаних груп за емоційно-особистісними особливостями молоді.

6. Отримані найбільш виражені статистично достовірні відмінності між обстеженими за показниками, що характеризують особливості кризового стану між низьким і високим її рівнем прояву.

7. Поглиблений кореляційний та факторний аналіз засвідчив, що кризовий стан може детермінуватися комплексом як прямих ознак його, так і певних емоційно-особистісних особливостей. При цьому в кожному комплексі можуть бути провідні властивості. До останніх можна віднести депресію, вигоряння та інші.

Виконане дослідження засвідчило ряд перспективних напрямів подальшого пізнання прояву докризового стану з урахуванням більш широкого діапазону вікових особливостей обстеження їх гендерних даних та специфіки професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бринза І.В., Будіянський М.Ф. Готовність до змін як ресурс подолання психологічної кризи. *Наука і освіта*. Одеса, 2016. № 11. С. 43–48.
2. Варбан Є.О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С. 120–133.
3. Жогно Ю.П. Психологічні особливості емоційного вигорання педагогів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2009. 249 с.
4. Кондрицька Г.О., Данилов Д.В. Криза та її взаємозв'язок з віковими особливостями особистості. *Наука і освіта*. Одеса, 2015. № 10. С. 68–73.
5. Моргун В.Ф., Заїка В.М. Типологія життєвих криз та ініціальних тенденцій трансформації людини на основі багатовимірної теорії особистості. *Психологія і особистість*. 2016. № 2. С. 29–44.
6. Поспелова І.Д. Проблеми емоційного переживання кризи сучасних підлітків із різними сенсожиттєвими орієнтаціями. *Науковий журнал «Габітус»*. 2022. Випуск 33. С. 143–149.
7. Ракицька А.В. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції / Сумський державний педагогічний університет. Суми, 2018. С. 82–85.
8. Саннікова О.П. Переживання кризи: диференціально-психологічний аналіз. *Наука і освіта*. Одеса, 2015. № 10. С. 16–22.
9. Сінельнікова Т.В. Дослідження тривожності у молодих жінок, що переживають кризу самовизначення. *Наука і освіта*. Одеса, 2014. № 6. С. 108–113.
10. Чайкіна Н.О. Специфічність кризи ідентичності особистості / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. Сборник наукових докладов. Полтава, 2017. С. 88–90.
11. Яцина О. Стрес, криза, психотравма в дискурсі клінічної психології : матеріали 77-ої підсумкової наукової конференції Ужгородського національного університету. Ужгород, 2023. С. 25–29.
12. Beck A.T. et al. An Inventory for Measuring Depression. *Archives of general psychiatry*. 1961. Vol. 6. T. 4. P. 561–571.
13. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966. 125 p.
14. Cheban Y., Chebykin O., Plokhikh V., Massanov A. Emotional and volitional potential of self-mobilization in the organization of time perspective activity of highly qualified rowing athletes. *Journal of Physical Education and Sport*. 2020. Vol. 20. P. 3128–3137. <https://doi.org/10.7752/jpes.2020.s6424>
15. Chebykin O.Y., Bedny G., Karwowski W. Ergonomics and Psychology: Developments in Theory and Practice. CRC Press Taylor & Francis Group Boca Ration London, New York, 2008. 412 p.
16. Erickson E. Childhood and society. W.W. Norton & Company, 1996. 445 p.
17. Elkonin D.B. On the problem of periodization of mental development in children. *Questions of psychology*. 1971. P. 6–20.
18. Holsti O.R. Limitations of cognitive abilities in the face of crisis. Studies on crisis management. In C.F. Smart & W.T. Stanbury (Eds.) Toronto, Butterworth, 1978. 376 p.
19. Horney K. The Neurotic Personality of Our Time. W.W. Norton & Company; Revised ed. edition, 1994. 304 p.
20. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York : Springer, 1984. 460 p.
21. Lewin K. Field Theory in Social Science. Harper & Brothers publisher. New York, 1951. 346 p.
22. Morin E. For a crisiology. *Organization & Environment*. 1993. Vol. 7. P. 5–21.
23. Sarason Irwin G. Life stress, depression and anxiety: Internal-external control as a moderator variable. *Journal of Psychosomatic Research*. 1978. P. 205–208.
24. Selye H. Stress without distress. In L. Levi (Ed.), Society, stress, and disease. *Oxford University Press*. 1987. Vol. 5. P. 257–262.
25. Vogel S., Schwabe L. Stress, aggression, and the balance of approach and avoidance. 2019. P. 137–146. doi: 10.1016/j.psyneuen.2019.01.020.

REFERENCES

1. Brynza, I.V., Budiianskyi, M.F. (2016). *Hotovnist do zmin resurs podolannia, psykhoholichnoi kryzy [Readiness for changes as resource for overcoming psychological crisis]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 11, 43–48 [in Ukrainian].
2. Varban, Y.O. (2010). *Zhyttieva kryza: poniattia, kontseptsii ta proiavy [Life crisis: concepts, concepts and manifestations]*. *Zbirnyk naukovykh prats Kamianets Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykhologii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy. – Scientific Bulletin of Kamianets of the Podolsk National University*, 10, 120–133 [in Ukrainian].
3. Zhohno, Y.P. (2009). *Psykhoholichni osoblyvosti emotsiinoho vyhorannia pedahohiv [Psychological features of emotional burnout of teachers]*. *Candidate's thesis Pivdennoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho*, 249 [in Ukrainian].
4. Kondrytska, H.O., Danylov, D.V. (2015). *Kryza ta ii vzaiemozviazok z vikovymy osoblyvostiamy osobystosti [Crisis and its relationship to age-related characteristics of individual]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 10, 68–73 [in Ukrainian].
5. Morhun, V.F., Zaika, V.M. (2016). *Typolohiia zhyttievkykh kryz ta initsialnykh tendentsii transformatsii liudyny na osnovi bahatovymirnoi teorii osobystosti [Typology of life crises and initial trends of transformation of human based on multidimensional theory of personality]*. *Psykhoholohiia i osobystist – Scientific journal*, 2, 29–44 [in Ukrainian].
6. Pospelova, I.D. (2022). *Problemy emotsiinoho perezhyvannia kryzy suchasnykh pidlitkiv iz rinznyimi sensozhyttievymy oriientatsiiamy [Problems of emotional experience of the crisis of modern adolescents with different sense-life orientations]*. *Vydavnychi dim "Helvetyka". Naukovyi zhurnal "Habitus". – Scientific journal*, 33, 143–149. Odessa [in Ukrainian].
7. Rakytskaia, A.V. (2018). *Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia [Personality in crisis conditions and critical life situations]*. *Materiialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Vydavnytstvo: Sumskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Scientific edition – Proceeding of the 5th International Conference*, 82–85. Sumy [in Ukrainian].
8. Sannikova, O.P. (2015). *Perezhyvannia kryzy: dyferentsialno-psykhoholichnyi analiz [Crisis experience: differential and psychological analysis]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 10, 16–22 [in Ukrainian].
9. Sinielnikova, T.V. (2014). *Doslidzhennia tryvozhnosti u molodykh zhinok, shcho perezhyvaiut kryzu samovyznachennia [Anxiety investigation of young women, who undergo identify crisis]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 6, 108–113 [in Ukrainian].

10. Chaikina, N.O. (2017). *Spetsyfichnist kryzy identychnosti osobystosti [The specificity of the identity crisis of the individual]*. Vydavnytstvo: Poltavskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V.H. Korolenka. *Collection of scientific reports – Society of Knowledge*, 88–90 [in Ukrainian].
11. Iatsyna, O. (2023). *Stres, kryza, psykhotravma v dyskursi klinichnoi psykhologii [Stress, crisis, psycho-trauma in the discourse of clinical psychology]*. *Materialy 77-oi pidsumkovoї naukovoї konferentsii Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Proceeding of the Conference Title*, 25–29. Uzhhorod [in Ukrainian].
12. Beck, A.T. et al. (1961). *An Inventory for Measuring Depression*. *Archives of general psychiatry*, 6, 4, 561–571.
13. Berger, P.L., Luckmann T. (1966). *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*, 125.
14. Cheban, Y., Chebykin, O., Plokhikh, V., & Massanov, A. (2020). Emotional and volitional potential of self-mobilization in the organization of time perspective activity of highly qualified rowing athletes. *Journal of Physical Education and Sport*, 20, 3128–3137. <https://doi.org/10.7752/jpes.2020.s6424>
15. Chebykin, O.Y., Bedny, G., & Karwowski, W. (2008). *Ergonomics and Psychology: Developments in Theory and Practice*. CRC Press Taylor & Francis Group Boca Ration London, New York, 412.
16. Erickson, E. (1996). *Childhood and society*. W.W. Norton & Company, 445.
17. Elkonin, D.B. (1971). *On the problem of periodization of mental development in children*, *Questions of psychology*, 6–20.
18. Holsti, O.R. (1978). *Limitations of cognitive abilities in the face of crisis*. *Studies on crisis management*. In C. F. Smart & W. T. Stanbury (Eds.) Toronto, Butterworth, 376.
19. Horney, K. (1994). *The Neurotic Personality of Our Time*. W.W. Norton & Company; Revised ed. Edition, 304.
20. Lazarus, R.S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer; 460.
21. Lewin, K. (1951). *Field Theory in Social Science*. Harper & Brothers publisher. New York, 346.
22. Morin, E. (1993). *For a crisiology*. *Organization & Environment*, 7, 5–21.
23. Sarason, Irwin G. (1978). *Life stress, depression and anxiety: Internal- external control as a moderator variable*. *Journal of Psychosomatic Research*, 205–208.
24. Selye, H. (1987). *Stress without distress*. In L. Levi (Ed.), *Society, stress, and disease*. Oxford University Press, 5, 257–262.
25. Vogel, S., Schwabe, L. (2019). *Stress, aggression, and the balance of approach and avoidance*, 137–146. doi: 10.1016/j.psyneuen.2019.01.020.

Bakhtiiar Atakhanov,

*PhD Student at the Department of Theory and Methodics of Practical Psychology,
State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”,
26, Staroportofrankovska str., Odesa, Ukraine,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1078-7092>*

Oleksiy Chebykin,

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Full Member of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”,
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7905-2708>*

THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL CRISIS AND EMOTIONAL AND PERSONAL CHARACTERISTICS AS PROBABLE DETERMINANTS OF ITS MANIFESTATION IN YOUNG PEOPLE

The study is devoted to the problem of cognition of psychological features of the crisis state of youth. Based on the results obtained, the understanding of the content of the psychological crisis is clarified. Namely, as a relatively long transient unsatisfactory psycho-emotional state of tension that can manifest itself with a certain frequency when searching for a way to overcome life obstacles and lead to a decline or new activation of mental activity. The article describes theoretical and methodological approaches to cognition of the specifics of a psychological crisis, at the level of direct and indirect models. Both external and internal signs of its characteristics and factors that cause a crisis are generalized. A questionnaire for studying the key features of the psychological content of the crisis at the level of assessing high, medium and low values in terms of frequency of its occurrence, duration of its action, state of emotional stress and the impact of the crisis on life. The study also involved a set of different methods for studying emotional and personal characteristics. Based on empirical research, it is shown that the crisis state in young people is recorded at a low level of manifestation in 39%, at an average level of manifestation in 45% and at a high level in 16%. It is established that crisis states in young people are determined by various complexes of emotional and personal characteristics, among which neuroticism, depression, burnout, and anxiety are the leading ones.

Key words: signs, levels, crisis factors, emotional personal characteristics.

Подано до редакції 18.06.2023